

587
ПОЗИЧАЛЬНЯ

Х
ЯКИМ ЯРЕМА

35
8(УКР)

Я72

МОЙСЕЙ

ПОЕМА ІВАНА ФРАНКА.

Критична студія.

В ТЕРНОПОЛІ

НАКЛАДОМ АВТОРА
з друкарні подільської Йосифа Степка
1912.

Зміст:

- I. „Мойсей“ і „Ангелі“. Поет та суспільство.
Геній перед судом юрби.
- II. Національний ідеалізм і вселюдський
скептицизм. Мойсей і Азазель.
- III. Lux in tenebris. Мойсей і Єгова.
- IV. „Мойсей“ як твір штуки.

I. „Мойсей“ і „Ангелі“. Поет та суспільство. Геній перед судом юрби.

Франка „Мойсей“ і Словацького „Ангелі“, самохіть насуваєть ся порівняне обох поем. Їх вяже палка любов рідного краю, віра в велике післаництво свого народа і остра критика суспільства. В обох поемах заковані страждання поетів задля трагічної долі народа, тут і там подібні роздумованя і стремління героїв. Та поема Словацького провіяна скрізь містичизмом, а у Франка льогіка реального світа.

Словацкі переїздив був через Палестину і задержав ся кілька місяців в горах Либанон в монастирі положенім високо на скелі, щоб відпочити. В дійсности хстів він налюбувати ся видом Палестини, вітчини Гебреїв та Христа і в душі його виринали прастарі часи, а дії їх нагадували йому страждання власного народа. Тим рефлексіям поета завдячує „Ангелі“ свій початок.

Палестина, се-ж край неустанних ворожих наїздів і розбоїв. Тут жила темна й непокірна жидівська юрба, що глуха була на слова Єговиних пророків. А прецінь Єгова не зважав на се і з того непокірного, низького духа гебрейського викресав світло правди і любови, проголошеної Христом. І Польща — думав поет — полочеть ся в крови своїх синів, і Польща — глуха на слова віщих поетів, і вона може... Все тут на скелі Либанону

продумане і прожите в душі, входить опісля в основу поеми „Ангелі“.

Франкові також пригадує гебрейська історія недолю рідного народу. В околиці того місця, де Словацкі творить „Ангелія“, переносить Франко акцію своєї поеми. Словацкі дивлючись на гебрейську країну легить думкою на північ в Сибір, де жили польські невольники, жертви повстання 1830 р., — і тамтуди переносить поет свого Ангелія. У Франка проте пустиня Моава, а у Словацкого північна сибірська країна. В суті річи обі сценерії мало чим різнять ся, одна і друга однаково гола, непривітна пустиня. Побут Словацкого в Палестині витиснув на його поемі своє пятно, яке проявляєть ся не лише в біблійнім стилю, але й в самій поетичній основі поеми. Франко стараєть ся не виходити поза межі біблійної теми, і тому його „Мойсей“ набирає в наших очах алегоричного характеру; кождоу ясно, що про український нарід пісню співає поет. В жилах Франкових Гебреїв пливе українська кров; душу хліборобської, української маси вложив поет у Гебреїв-кочовиків. Сибірські мученики Словацкого враз із хибами своїми репрезентують сучасну поетови Польщу.

Гебреї Франка вертають з єгипетської неволі, а провідною їх звіздою єсть рідний їм край Палестина. Засланці Словацкого, вивезені поліційно в Сибір, мріють о повороті до вітчизни. Одна мета і мрія. Нараз зневірюють ся одні і другі. Не думають вже Гебреї відзискати рідний край, „покинули ждять і ба-

жать“, а Сибірян огортає великий сум. Одні й другі потребують чогось для відзискання втраченого ідеалу, а то внутрішнього відродження. Гебреям брак постійної віри в ідею їх провідника Мойсея, а сибірським засланцям хибує після християнсько-містичних понять поета чистоти і первісної святости їх душ; вони втратили стан божої ласки, яку Ангелі задумує саме виєднати для них своєю покутою та своїм пустельним житєм. Ангелі призначений на жертву очищення й спасення народу.

Ролю Мойсея в „Ангелію“ переймає сибірський король Шаман, а продовжує її опісля в своїм напрямі наслідник Шамана Ангелі, „Słyszeliście o Mojżeszu i o cudach, które czynił?“ питаєть ся Шаман засланців. „Jam jest Mojżesz między sybirskim ludem“. Отже не лише юрба, але й герої порівнуваних поем відповідають собі взаємно, бо Шаман, а опісля на його місці Ангелі, єсть тим для Сибірян, чим Франковий Мойсей для Гебреїв: ідейним провідником для отяжілої, бездушної маси.

За духове провідництво стрічає обох героїв однакова доля. Юрба перестає їх слухати й вірити їм, зове їх обманцями і брехунами, бо вона в своїй вигідности хотіла би, щоб ідея пророків сейчас здійснила ся, не хоче до неї постійно прямувати і задля неї тягом мучити ся. Тому Мойсея (у Франка) порішила юрба побити камінем, щоби не обманював далі, а у Словацкого таки дійсно розчереплює підхмелена вином товпа Шаманови збанком голову. А доконуєть ся воно в хвилі, як Шаман став лаяти їх сварливість, партійні не-

згоди, межиусобиці і інші погані хиби, які уважав поет самотнім джерелом неволі свого народу. Не менше остро лає і Франковий Мойсей своє гебрійське стадо й дорікає йому його упертість, дурноту, лінивість духа і т. п. „Горе вам бунтівничі уми, непокірні, уперті!“ „O ludzie bez pamięci i serca!“ — закликає Шаман — „Bądźcie potępieni!“

Конфлікт між ідеалізмом пророка а опуртуністичною, лінивою масою кінчить ся у Словацького поки що трагічно; Шаман гине, але поет виводить небаром на його місце молодця Ангелія, ученика Шамана. Франко обминув сей трагічний момент, зберігаючи свого героя при життю, чим зберігає він рівночасно єдність поетичної дії, яка у Словацького мусіла розпасти ся на дві, не зовсім однакові частини.

Поміж провідниками а юрбою станула пропасть. Однак одна обставина, яку стрічаємо рівно-ж в обох поемах, лагодить трагізм тої ситуації. Лучність провідників з народом ще не зірвана, бо остала ще молодіж, яка в протиставленні до старшого покоління жадно слухає слів Мойсея; слова його переходять непомітно „в кров і душу“ дитвори, яка на свій лад переводить величні думки пророка в діло, а то в іграх та забавах „воює, мурує міста, то городи городить“ — будує вітчизну. Поет потішає читача, коли велить йому заздалегідь догадувати ся, що не згине в своїм засліпленню народ а воскресне, як тільки молодіж пронята духом пророка прийде до народної кери. І дійсно! В останній пісні бачимо, як під-

німаєть ся народ до дальшого походу, йдучи за покликком свого парубоцтва. Тим робом йдуть в поемі рівнобіжно дві акції. Ся друга скриваєть ся незаметно поза першу головну, вплітаєть ся в неї в формі іділічних картин другорядного значіння, а набирає щойно тоді сили й ваги, як перша акція добігла до кінця, се-б то після смерти пророка.

У Словацького репрезентує молодіж сам Ангелі. Бо його то вибрав собі був Шаман з поміж молодців, щоб виховати його і навчити страждати за народ і тим приспособити його до великого діла — спасення народу. І як Єгошуа у Франка, князь парубків-конюхів, переводить ідею Мойсея в чин, так Ангелі піднімаєть ся знова завдання, повіреного йому Шаманом. Єгошуа, се поетичне уособлене будучої, чинної, оружної України; Ангелі знова, якого поет прирівнює до невинної лелії, являєть ся символом польського народу, який мав стати після бажання поета першою святости серед інших народів. Містицизм звів Словацького на манівці думок і бажань. Ангелі покутує на самоті, страждає на те, щоби приєднати Бога для свого народу, Франко вірить лише в чин-діло, в один великодушний порив-підєм, що двигне колись Україну.

Однак не з крови і жостокости має вининути воля народу. Дітвора пращаючи Мойсея чванить ся, що вбила скорпіона і аж троє зайченяток зловила. Мова тут про ворогів-шкідників народу і про ренегатів-трусів. На се завважає Мойсей, що вбивати скорпіонів є пожиточним ділом, однак в тій самій хвилі во-

рушити ся щось людського в його душі, йому стає і за скорпіонів жалко: „А чи-ж винен він тому, що їдь у хвості своїм має?“ Та зайців заборонює вже рішучо вбивати:

„Милосердними треба вам бути
Задля всього живого!

Бо житє, се клейнод, хиба-ж є
Що дорожше над нього?“

Поет підносить ся до тих вершин людяности, де стрічаєть ся хиба що найбільших корифеїв духа. У Словацкого бачимо також, як Шаман умираючи кладе руки на Ангелія і „сердешню любов до людей і милосерде“ вливає в серце молодця. Прощання учить його, не мести.

Нужда й голод дошкулює Гебреям на пустині, вкритій червоним піском. Не краще ведеть ся засланцям сибірським, які беруть ся навіть до їди мертвих людських тіл. Число їх маліє. З тисячки лишило ся десятьох. Те саме помічає у Франка Датан: „Скільки люда в пустині лягло!“

Аналогія обох поем слідна не лише в поетичній ситуації, в головніших моментах і мотивах, але й в самій композиції. „Ангелі“ ділиться на поодинокі пісні, яких єсть 17, у Франка єсть їх 20. Кожда з них творить собою цілість.

Поетична дія ділиться в обох поемах на два головні періоди. Перший з них виповнює зовнішня дія: герої стоять перед обличчям юрби, а змістом другого періода єсть внутрішній, психологічний процес, трагедія в ду-

ші героя. Мойсей прогнаний юрбою, йде між самітні гори Либанону, де налітають на його душу важкі сумніви й думи; Ангелі, наслідник вбитого Шамана, прямує на північ в країну вічних ледів, щоби віддати ся задуманій покуті. Одначе мрія його не сповняєть ся, бо й він потопив ся в пекучих сумнівах. Якийсь демон заколючує чисті і спокійні душі героїв, попихає їх до бунту проти волі і наказу їх дотеперішнього, внутрішнього голосу, в яким чули вони самого Бога. Ангелі бачучи, що своєю саможертвою не осягне ласки в Бога для земляків, закипів з болю і спроневірив ся своїй вірі: „Czemużem się targał i męczył dla rzeczy, będącej szaleństwem? Czemu nie żyłem spokojnie?“ Те саме дієть ся і в душі Мойсея, тільки в дещо вільнішій темпі. І йому являєть ся дуром і шалом вся дотеперішня його праця, а привидом Єгова; а як демон відслонює йому страшні дні гебрейські, гасне остання іскорка його віри, пророк зневажає Єгову. Ангелієви вістують ангели, що Бог зішле заповіджений страшний день, сибірський, що знищить грішників, се-б то не прийме покуги Ангелія.

Мотиви останньої сцени в обох поемах схожі. Героїв карає Бог смертю за їх бунт, одначе їх віра й пророцькі слова не вмирають, Єгошуа, князь конюхів, скликає усе парубоцтво й будить сонну гебрейську масу до дальшого походу. У Словацкого їде лицар на коні, весь узброїй їде стрілою, а де прибуде: „Oto zmartwychwstają narody! Kto ma duszę niech wstanie! Bo jest czas dla ludzi silnych!“

Однаке Ангелі не пробудився — призначений не до акту кривавого обрахунку з гнобителями, а на тиху й таємну жертву спасення народу. Тим кінчить ся містична поема Словацького, романтика.

З поведеної паралелі між обома поемами видно, яка заходить звязь помежи Франковим „Мойсеєм“ а Словацького „Ангелім“. Композицією, психологічним проблемом, бігом і поділом акції, що головнішими мотивами своїми підходять обі поеми до себе. Оба поети зійшли ся на одним шляху, несучи своє власне й народа свого „горе шалене“.

Словацькі однаке не зайшов далеко; з сумнівів не зумів видобути ся, земляків не підбадьорив, бо віру в реальне воскресенє Польщі сам стратив. Ангелі його спить вічним сном, підчас коли інші народи розплющують очі зі сна, встають, аби жити. Франко виходить з „мрачних низин“ сумнівів, зневіри й вагання, щоб стати на твердім ґрунті національного ідеалізму. Духом розходять ся оба поети. Один шукає мети в світі поза всякою дійсністю і можливістю. Потонувши в християнсько-містичних міркованях призначає свій народ на жертву спасення людства, підсуває йому ролю Христа, значить, годить ся на його недолі і муки. Тому не велить лицареві будити Ангелія. Наш поет живе дійсністю, йому чужі є всякі спекуляції, а мета яку він кладе національним прямованям, має зовсім конкретний і вповні величний вигляд. Він бажає лише існуючий національний виднокруг поширити і звернути око душі народа

тамтуди, де тліє його будучий блеск і жде його будуча слава. По скарги духа має перш усього сягати народ і метою його повинно бути духове царство, щоб там здобути собі визначне місце. Отсе то велике післаництво українського, закованого і гнетеного народа, в яке вірить поет. „Ангелі“, се поетичний вислів загальної депресії в Польщі по р. 1830. Польща, не могучи шаблями й косами нічого вдіяти, думала безділлем-стражданєм досягнути втрачену волю, вижидала чуда. То як раз характеризує Ангелія. Брак волі, неспосібність до діланя, загірбуване себе у фантастичні думки творить психологічну фізіономію Ангелія. Наскрізь відмінним, сьогочасним типом являється Франковий Мойсей, який не втікає перед юрбою, але стоїть непохитно перед нею, почувавши правду по своїй боці. Сє діяльна душа, яка враз з народом десятки літ яснїла й страждала.

Дві зовсім відмінні епохи лягли в основу тих так близьких собі поем. Там національний романтизм, тут національний — скажім — позитивізм; Франко підходить духом радше до Виспяньского, бо їм обом припала роля будити народ з романтичного сну. Устами Виспяньского промовляє молода, твереза думками, критична Польща, а Франка можемо вважати духовим батьком молоді України, не сентиментальної, а діяльної:

„Не самі сльози і зітхання

Тобі судились! Вірю в силу духа

І в день воскресний твого повстання“.

Словацькі? Виспянські? може ще хто?

Немає нічого! „Naród mój tak się we przeszłość weśnił
Że sam w tych ciągłych łzach i płaczach pleśnił
Bruzdami czoło porała i lice
I starzał — w coraz dalsze patrząc groby“

співає Виспянські. Оба поети, Франко і Виспянські, йдуть рівнобіжними стежками. Оба звивають до позитивного діла, т. є. кладуть кінець сльозам та зітханням національного романтизму, в сферу народніх прямовань та ідей вносять самокритику. Оба лають досадно й остро хиби свого народу. В „Мойсею“ обвинувачене тяжко все українське громадянство. Лаєть ся тут його гнучку спину, невільничу терплячість, лінивість духа, поганий опортунізм, низькі бажання і місцями воно звучало-б болючо і зідливо, коли-б не віяла з сих гірких слів горяча любов до обжалованого народу.

„З низин тих мрачних і лячних
Я хотів їх підвести
Там, де сам став, до світлих висот
І свободи і чести“.

По періоді надмірного чуття слідує звичайно період холодної розваги. По романтизмі йде в європейських літературах реалізм, а рівнобіжно майже з ним позитивізм на інших полях людської думки. У нас починаєть ся нова доба появою Драгоманова й Франка, названих радикалами, тому що їх думки, споріднені з європейською, позитивістичною струєю, видали ся незрілому тоді ще українському суспільству надто новими та переломовими. Під

подихом тої нової у нас струї виросла сучасна Україна. Національне жите набрало ся глибшого, реальнішого змісту. Намість давнього, поверховного хлопоманства та українофільства прийшов правдивий, з серця і з переконань пливучий демократизм і правдивий патріотизм. Всьо пішло в гллуб. А наслідком того була серйозність в національнім житю, наука й критика. Той дух став колискою сучасної, в децїм обнoвленої і зєвропеїзованої України. Тому то говорить Франко устами Мойсея:

„Ти-ж мій рід, ти дитина моя
Ти вся честь моя і слава
В тобі дух мій, будуще моє
І краса і держава.“

Я-ж весь вік, весь труд Тобі дав
У незломнім завзяту,
Підеш у мандрівку століть
З мого духа печатю.“

Діяльність поета починаєть ся дуже рано. Своїми здібностями, поетичним талантом та широким виднокругом духа звертає ще як молодий студент університету увагу тодішнього суспільства на себе. З 80 роками бачимо його вже у самім нутрі суспільного і літературного життя, занятого пробудженем і освідомлюванем напів ще сонної галицької України. В розпочатій боротьбі з неучтом і зацофаністю того часу розпоряжав він вже всіми своїми багатими силами. Був поетом, редактором і вічевим агітатором, всякими дорогами прямував

до одної мети. Муза його з того часу звенить грімко, подібна до тріскання ледів під подихом першого тепла весни. „Каменярі“ або „Дух, вічний революціонер“, се прегарні документи з тої доби діяльності поета. По кільканацятьох літах не видно вже його на публичній арені; агітатор, ширитель ідеї щезає, щоби на самоті, далекій від клекоту та гамору, вирости дійсним поетом та духовим робітником. На самоті віднаходить поет самого себе, своє „я“, що становить суть „Зівялого листя“ „Semper tūro“ або „Мойсея“.

А тимчасом суспільно-національне жите, обнове і пробуджене ним колись, йшло вперед, стаючи що раз то ширшим і могутнішим і не все поверталося в ту сторону, куди хотів було його повести дух поета. Боротьба за волю, поступ перемінювалися на очах його в „політику“, в якій ширша ідейна перспектива стала помалу затрачувати ся, а декуди і особисті користи стали заступати ідейний товчок.

„О, я знаю ту вашу цїпку
Ненаситную вдачу!
Ви-б на житній землі розповзлись
На подобу бодячу!“

В душі поета родилося якесь нестримне бажанє, кинути ся ще раз у вир того життя і завернути народ з хибної дороги. Але на те не ставало колишньої молодости. Тяжка праця поборождала чоло, клопоти життя і власна грижа підтяли здоровле, безсильним і неміч-

ним почув себе поет. Ентузіазм і віру минулих літ згризли сумніви і думи:

„Нам знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим сльозами
Не нам тебе провадити до бою“.

Так сповідається поет в „Прольогу“ до „Мойсея“.

Однак мусів бути якийсь яснійший момент, який не дав поетови потонути зовсім у зневірі. Повстане „Мойсея“ припадає саме на той час, коли то в Росії віяло весною. Там кипіла тоді боротьба о горожанські права і для України свитала краща доля. Здавалося „ще момент, і прокинуть ся всі з остоупіня тупого“. То-ж молодецький огонь спалахнув ще раз в груди поета. Він творить „Мойсея“, що мав бути поетичним висловом есенції його життя, а заразом грімким, визвольним покликком до всього народу:

„О як би хвилю вдать, що слова духа,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим духа“.

О як би пісню вдать палку, вітхненну,
Що мільйони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну“.

Конрад в „Імпровізації“ Міцкевича просить Бога власти над душами („daj mi rząd dusz“), Франко бажає собі сили слова, щоб повести народ „на путь спасенну“. Від Шевченка не чули ми ще так сильних і поважних тонів, не бачили такого патріотичного напруження в по-

196076

етичній мові. Рідко який стих так захоплює душу читача, як прольог „Мойсея“: У гарні, поважно пливучі терцини переливає поет всю ніжність і міць свого чуття. Сильна віра в будуще народа і біль задля його теперішнього стану, палке бажанє обдарити щастєм міліони і свідомість згасаючого власного життя і своєї немочи, гнів і радість, ентузіязм і резигнація на перемену хвилюють і зливають ся в цілість. Те хвильованє між двома бігунами являєть ся дуже характеристичним для психічного устрою поета. Його Мойсей то гнівом кипить, то розпливаєть ся в сентиментальній ніжности, він і лає народ Ізрайля і голубить його мов мати дитину.

„О Ізрайлю, як би ти знав,
Чого в серці тім повно!
Як би ти знав, як люблю я тебе,
Як люблю невимовно“.

Така й у поета любов до рідного народа: неспокійна, заєдно хвилююча між теплою ніжністю а зимною шорсткістю залежно від того, з якого боку поет глядить на свій народ. Іронічно дошкулює, як бачить хиби, а горить любовю, як згадає його мартірольоґію або зважить скарби його духа. Одно й друге пливе з глибини серця.

Франковий Мойсей, се Фавст в области національних змагань. Пропасть між ідейними пориваннями одиниці а єї безсиллем і скептицизмом виповняє зміст поеми. Дві сили важуть ся в завзятій боротьбі. Мефістофель підтинає

крила Фавстови тим, що вчить його уживаня розкоший життя, демон Азазель знова накидує Мойсеєви свій світогляд і тим впускає їдь у душу пророка. Ідеалізм його підкошують сумніви, зневіра, цинізм.

Безсонно проводить ночі в наметі всіми полишений, зненавиджений, живучий під грозою побитя каменем, на мовчанку засуджений пророк. В нього скульбачена постать, поморщене чоло, сиве як сніг волося. Важкі думи пекуть його мозок, біль і жаль оповили серце. Вся його велична, осяяна минувшість зайшла мов сонце за хмари; колись батько народа, тепер він „безсовісний брехун, ошуканець“; його ідея, для якої так душа горіла, стала тепер цілюю болючих дотепів у юрби. Сердешні відносини між ним а цілим народом раз на все прірвані, подоптані, бо Гебреї, йдучи за підшептами лжепророків, зненавиділи його. Сороклітня важка праця Мойсея обернула ся миттю в нінащо. Чи-ж на те він вирвав рабів з довговічної, єгипетської неволі і завів їх аж геть на межі Палестини, щоб вони будучи так близько своєї мети мали її в своїй сліпій дуроті зовсім не досягнути? Чи-ж в так грізній для народа хвилі мав би він, пророк, з боязни перед побитєм сидіти далі бездільно в наметі? В груди старця щось здригнуло ся великого, якась непереможна сила проганяє його з намету тамтуди, де шаліє юрба. Він задумав спробувати отямити, вгамувати її з нараженєм свого життя. Він готовий прийняти наруги, рани та й смерть від неї — з любови до неї.

Ясно й велично розмальовується перед нами постать пророка. В піснях I — III подає поет його зовнішню, в піснях IV — IX його внутрішню характеристику. Нагодою для змальовання душі Мойсея служить поетови віче Гебреїв, на яким має рішити ся доля цілого народу. Гебреї займають супроти Мойсея вороже становище. Їх підбурили лжепророки Датан і Авірон, розбудили низькі почування матеріалістичними міркованнями підтяли їх духа, а думки їх звернули на річі буденні, матеріальні. На тім підкладі рисує поет свого Мойсея, кольоса-духа серед маленьких душечок тисячної, гебрейської юрби. Його велич в противенстві до Датана і Авірона помітна у кождім його слові, а навіть в сердитих проклинах або їдких дотехах, бо ним не кермує жажда мести, погорда або зависть. З його слів, що біють і німим жахом наповнюють юрбу, віє тепло щирої, сильної любови до народу. Ненависні йому тільки хиби Гебреїв, та їх самих любить він горячийше всього. А як доводить ся йому говорити в своїй вічевій мові про долю чи будуще народа, тоді випогоджується його гнівне лице, а шорсткі, інколи з пересердя рубашні слова стають в мить мягкими й пестливими. Голос його тихне, а в уяві виринають образи, в яких він бачить свій нарід найкращим сином Єгови. Розказуючи Гебреям казку про дерева або прирівнюючи нарід до стрілки на Єговинім луку, виявляє пророк стільки сильної віри в будуще народа і стільки ніжної любови, що юрба слухає його мов загіпнотизована, ніхто і не

ворухнеть ся, щоб після постанови з попереднього дня вхопити за камінь і кинути на нього. Але Авірон і Датан бачать неждані успіхи промови Мойсея і стараються сейчас «софістичними висновками, дотепом і наругою затерти то величне вражінє, яке викликали слова пророка. І юрба знова загуділа і знова для неї брехуном, той що перед хвилею захоплював їх уми та серця бистрою думкою і щирим почуванєм. Та вже не було в неї настільки відваги та охоти, щоб побити його камінєм. Вони кажуть йому відійти, покинути їх та не вертати.

І юрба мов шалена ревля:

„Забирай ся ще нині!“

І лунав її рев мов крутіж

Гураган по долині.

Та в тій хвилі заняло ся серце Мойсея гнівом. „Покотились слова по степу наче розкоти грому“. Бачучи всі свої зусилля змарнованими і прочуваючи неминуче лихо народа, він лає упертість і грозить жорстокою карою. Та се тільки хвиловий розпучливий біль спонукав його до так острих слів, бо небаром „затремтіло щось людське, м'яке в старім серці пророка“.

„Чи-ж все буде йому кар вістуном

І погрозою в людях?

І мов хоре, голодне дитя

Щось захлипало в грудях.“

Тут відслонює нам поет другий бік величї душі Мойсея. В огнистім серці, що кидало

що-йно громами, що іскрило ся і горіло, родять ся ліричні тони, ніжні почування. Неустрасимий борець стає нечаяно безсильним, тихим, в своїх почуваннях затопленим ліриком. Десь діваєть ся і його залізна постава і твердість і гнівність. Юрба, з якою йшов щойно на перебії, являєть ся його серцю чимось так дорогим і гарним як ніщо в світі. Він голубить своє племя в душі всею ніжністю своїх почувань. Він гордиться нею, мов мати дитиною та тим болючійша для нього хвиля розлуки з народом, тим тяжше для нього почуте самоти.

„Обгорнула мене самота
Як те море безкрає
І мій дух як вітрило її
Подих в себе вбирає.“

Як перед тим бачили ми Мойсея в повній величчї його рішучості і гарту, подивляляи його краснорічність та глибину думки, так тепер дав нам поет спосібність глянути у нутро його душі, де криєть ся лірична ніжність, любов, доброта і гуманність. Образ пророка поглиблює й доповнює ще його розмова з дітьми на прощаню в пісні XI. Постать його виходить наскрізь живо, рельєфно на зовні і внутр; вона ставить ся в ярке світло, то знова потонає в романтичну полутінь як пр. в строфі:

„О давно я знайомий, давно
З опікункою тою
У весь вік, чи в степах, чи з людьми
Я ходив самотою.“

Франко малює в Мойсею свою власну душу в повній ширині її дрогань від мужескості до діточої ніжності, від войовничої могутності до сентиментальної безсильності. Мойсей, се автопортрет поета, загорілого каменяра національного поступу та рівночасно тихого, жалібного лірика, вслуханого в розстрєні струни своєї душі.

II. Національний ідеалізм і вселюдський скептицизм. Мойсей і Азазель.

В першій частині поеми, в піснях III—XII, пізнаємо зовнішню і духову фізіономію Мойсея: фізичний вигляд (III), геройський та ліричний характер душі (IV—XII,) а се спершу пророцьку, героїчну силу її (IV—IX), а опісля її ніжність, самотність, розстроєність (X—XII).

Хто зумів духом піднести ся до тих висот ідеалізму, що Мойсей, в душі того лежить в укрітій завязок вселюдської трагедії. Тільки мала відстань ділить ідеалізм від скептицизму, ентузіазм від апатії, віру від сумнівів. Найменший дисонанс може завернути героя в противний бік. Жажда заспокоєння та самовпевнення, пристрасть ідейних поривів, далекосяглість прямовань веде генія з ясних вершин у темну пропасть. Генії почувають себе найнещасливішими естами під сонцем.

В душі Мойсея прокидається на прогнанню під подихом самоти скептик-фільософ, якого поет переносить на зовні і уособлює в постаті Азазеля, чорного демона одчаю, що своїми підшептами плодить пекучі сумніви в душі пророка, спонукує його до боротьби з Єговою та мече його під кінець в безвихідний одчай. Сю трагедію душевних переживань Мойсея малює Франко в другій частині своєї поеми, в піснях XIII—XVIII. Мой-

сей паде духом у низ в міру того, як тратить свою первісну віру в будуче призначене свого народа та в хосенність своєї сороклітньої праці. Азазель саме підкопує своїми цинічними науками ту віру в нього і старається відбити його від національного ґрунту та потопити у вселюдським песимізмі. Поява Азазеля в поемі не єсть для нас несподіванкою. Поет мотивує її достаточо. В Мойсею тліє іскорка непокірного супроти Єгови духа та прометеєвої гордості ще перед знакомством його з Азазелем. В пісні X йде Мойсей в запалі своєї любови до народу так далеко, що ставить її висше любови самого Єгови:

„Коли він жадає кадил
І похвали й пошани,
Я від Тебе невдячність прийму
І наруги і рани.“

Та так пристрастна і глибока любов познакомлює його з демоном, бунтує його проти Єгови (як Конрада в Імпровізації Міцкевича) і стручує його на саме дно горя. Одначе любови до народа не удало ся демоні вирвати Мойсеєви з серця. Пророк зневірюється ся в будуче народа, але гебрейського племені не перестає ні на хвилю любити так, як любив перед тим. Як раз упадок його, зневага Єгови, є найкрасшою проявою тої любови. Розвиток трагедії в душі героя не йде прямою лінією. Він спершу хитається, але чим далі, тим тяжше йому остаятись перед напором безоглядного де-

мона Азазеля. Боротьба ведена зі змінним
цастем кінчить ся побідою демона, а з гру-
ди Мойсея вириваєть ся розпучливе слово.

— — — — —

Гebreйська юрба висміяла ідеалізм свого
пророка. Його наука, що проповідувала при-
хід гебрейського царства в області духа,
видала ся Гебреям небезпечною для їх
житя й майна. Вони проганяють тому Мой-
сея як ворога своїх жінок, дітей, кіз і овець.
Опортунізм маси поконує силою ідеалізм
геніяльної одиниці. Мойсей мусить уступити
брутальній силі і від тої хвилі починаєть
ся розлад в його душі. Місце зовнішнього
ворога займає ворог внутрішній; там де
стояла ворожа юрба, являєть ся тепер ще
грізніший, бо невидимий Азазель, а віра
Мойсея в національне відроджене мусить
звести другий бій, вже не з матеріалістичним
світоглядом маси, а із скептицизмом та пэ-
симізмом людської думки. Від висліду тої
другої боротьби залежатиме розвязка самої
проблеми, що єсть осію дійства в поемі,
а саме, чи національна ідея та всяка боротьба
та змагане задля неї мають яку раціональну
основу, чи ні. Поет поклав собі за мету дати
відповідь на те питане в піснях XIII—XVIII.
В перших пяти піснях малює високо арти-
стичним ладом суть поставленої проблеми,
основаної на конфлікті двох ворожих собі
принципів: ідеалізму і скептицизму, а в остан-
ніх піснях (XIX і XX) дає її подві *розв'язку*
вязку: теоретичну (XIX) і конкретну (XX).

Важкі думи налітають на душу Мойсея,
що скитаєть ся самотно серед високих та го-
лих скель Либанону. Гебрейський народ, що
прокляв та прогнав його, глузуючи з його дов-
голітної праці, не сходить з його ума. Його
тривожить будуча доля народу. В почутію сво-
єї великої відвічальности за всяке горе пові-
реного йому Єговою племені бачить він са-
мого себе виновником наступаючої катастро-
фи. Йому здаєть ся, що він не сповняв як
слід волі Єгови і за те судила ся йому так
тяжка кара. Ось ту хвилю, коли в душі Мой-
сея стають виринати сумніви і самодокори,
уважав Азазель пригожою, щоби розпочати
своє демонське діло негачії і нищення всього,
що красше в людині. Він нарочно полишив
Мойсея деякий час на самоті, щоби подожда-
ти, аж сумніви і докори, що йдуть самі
з себе, підготовлять поле придатне для його
роботи. Сміючись в душі злорадно, присту-
пає він до пророка і між обома розпочинаєть
ся в ядернім діяльогу вступна, більш зачіпна
боротьба. Азазель задумав поцілити відразу
в найболючіше місце людської душі, заки-
дуючи йому, що для слави і з гордошів пір-
вав ся за провід народу:

„У гордині безмежній свій люд
Ти зіпхнув з його шляху.“

Хотів він тим викликати у Мойсея від-
разу до своєї праці, одначе пророк чуває
себе вільним від егоїстичних мотивів і він
відбиває його копіє як стій:

„Ні! не правда, що з гордошів я
Розпочав своє діло!
Тільки бачучи люд у ярмі
Моє серце боліло“.

Він покликують ся ділі на приказ Єгови,
даний йому в хоривським корчі. Та тут саме
завдає йому демон першу рану:

„Гей, а може хоривський огонь
Не горів на Хориві,
Лиш у серці завзятім твоїм
У шаленім пориві,

Адже пристрасть засліплює зір
Плодить оку світ і богів“.

Перший раз захитав ся Мойсей. Сумнів в правдивість істнованя Єгови, який йому вельми дотепно підсуває Азазель, захитує основами його віри в здійснимість національної ідеї, якої одинокою запорукою був досі сам Єгова. Думка про можливість психічного самообману-галюцинації досі для нього нечувана. Трівога обхопила душу. Не вже-ж він впав жертвою своєї шаленої уяви? Не вже-ж правду говорили Датан і Авірон? Не вже-ж його сороклітня праця серед народу не була нічим іншим, як тільки власним шалом, а не сповнюванем волі Єгови? „О, озви ся Єгово! скажи!“ кличе він трівожно ік небу. Та Єгова мовчав, тільки гієни квиліли в яру.

Азазель пробив тверді мури кріпости. Перед ним стелила ся вільна стежка у саме я-

дро твердині. Се друга часть його завдання, яку він хитро розваживши відкладає на пізнійше. Він віддалюєть ся по першім тріумфі й лишає Мойсея самотою, щоб той у важкій боротьбі з самим собою обезсилів і став тим слухнянішим для нього, щоби зневіра запустила в його душі міцне коріне і вчинила їм тим менше відпорною на його дальші слова й заходи. Демон не помиляв ся. Цілу ніч йшов Мойсей в глибину гір, все висше та висше, щоби станути як найблизше Єгови і почути від нього голос відповіді на незаспокоєні сумніви і питання. Відвічальність за його провід народом, яка спочивала досі в руках Єгови, спала тепер цілим своїм тягарем на сумління Мойсея, бо істноване Єгови стало для нього чимось непевним, питанням без певної відповіді. А коли нема Єгови, то нема певности, чи те, що зробив він досі для Гебреїв, було для них хосенне і відповідало його високій цілі. Може Гебреї були-б якраз щасливіші, коли-б були лишили ся в Єгипті? В такій боротьбі з самим собою вийшов Мойсей на одну з найвисших скель Либанону і станув там і стояв від сходу до заходу сонця немов гігант, недвижно мов мрамор. Уста конвульсійно сціпились, а руки простягнулись до неба. Та Єгова мовчав. Тінь пророка пересувала ся разом зі сонцем по моавській пустині і наповняла серця Гебреїв невимовним ляком. Образ нагадує статую Ляокоона. Грецький різбар увіковічнив момент фізичного болю людини, Франко вичарував простим та мистецьким рисунком момент найвисшого мо-

рального болю людини розбитої, з душею придавленою тягарем пекучих сумнівів і питань, які ведуть її над сам край пропасти, а біль той так великий, що занімів він в груді пророка, а уста непорушно сціпились.

Починаєть ся XVI пісня. Мойсей, якого душа дійшла до найвисшої точки екстази й напруження, повалив ся знесилений на землю. Відповіді на свої питання не діждав ся ніякої. Примучене тіло забагнуло відпочинку-сну. Ось ту хвилю уважав Азазель знова за пригідну, щоб стати опять перед Мойсеєм. Метою його першої появи було заворушити ясні думки пророка, викликати в його душі бурю сумнівів і самодокорів, зруйнувати його дотеперішній світогляд. А щойно тепер задумує він на місце давнього храму віри й надії побудувати підвалини під новий будинок своєї філософії цинізму й заперечення. Він забираєть ся до того діла розважно та хитро. Він не являєть ся вже, як перед тим, в ролі хижого демона-напастика, але перекидуєть ся в постать Мойсеевої матери-неньки, що знає пестливими словами гоїти рани своєї дитини. Йому вже зайве атакувати Мойсея, йому треба його підняти, приголубити, а свою філософію прибрати в форму ліку-розради, щоби зєднати Мойсея для себе. Він хоче подати хорому солодкий лік, в якому криваєть ся вбійча отруя. Пуховою ручкою колише проте зомлілого Мойсея і жалібну пісоньку голосить над ним:

„Бідний, бідний мій сину!
Ось що з тебе зробило жите . . .

Скільки зморщків на твоїм чолі
І звялене все тіло!
І волосе, що гладила я,
Наче сніг побіліло.

Бідна, бідна дитино моя!“

Демон знав добре, що в чорній годині життя найрадіше спочив би чоловік на лоні рідної неньки, щоб її пожалуватись і напiti ся розради її слів. Він стає йому проте материю і вливає в його розстроєну душу цілющий лік материнських пестощів. Мойсей ловить у ві сні жадно кожний тон пісоньки, кожде слово; йому стає відраднійше, легше на серцю. А демон Азазель уміє грати роль матери з великим хистом. Він пестить спершу і жаліє, а опісля розважає і незаметно справляє думки до своєї властивої мети. Він розуміє добре психологію материнської любови та її егоїзм і уміє те своє знане знаменито використати. Мати цінить звичайно щастє своєї дитини вище щастя загалу. Вона виходить зі становища свого материнського егоїзму і часто ненавидить всі ті суспільні ідеали, якими син захопив ся й жертвував для них своє здоровле, силу, жите. Він стараєть ся проте споганити Мойсееви всі людські пориви і змаганя, яких жерелом єсть альтруїзм, національний ентузіязм, любов суспільних ідеалів. Безумством зове він сороклітню працю Мойсея для народу. Бо як камінь зіпхнути зі скали, оповідає Азазель, немов мати дитині казку, — то він покотить ся в низ і розібеть ся на шматочки,

і ніхто не в силі збагнути, де кождий такий відламок пристане, упаде.

„Я тверджу: і Єгова не зна!
І молись хоч і клінно,
А де мусить упасти шматок
Там впаде неодмінно.
В нім самім його керма і власть,
В нім самім тота сила,
Що зазначає місце йому,
Що його сотворила.“

Тим способом хоче Азазель переконати Мойсея про безумство його бажання, вести багаточисельний народ до визначеної собою мети, бо всяка річ, кождий, а навіть суспільний організм має керму і власть свою в самім собі. Ніхто не в силі повести народ, куди сам захоче; народ кермується своїми законами і йде дорогами, які йому його питома власть назначує. Рівночасно підкопує Азазель в очах Мойсея авторитет і власть Єгови. Він переконує пророка, що Єгова не в силі найменшого камінчика спинити в лету, а найдрібнішого пилку повернути в неістнуванє. Тим більша безтямність людини, що задумала спинити народ в його природнім і самовільнім ході й хоче вести його иншим шляхом. Усе на світі має свої фізичні, природні закони і все, що діється, діється на основі тих сліпих, залізних законів. Тут зайва воля одного чоловіка. А як національні ідеали і змагання одиниці є нерозумні, так само й ідейні пориви і стремління цілого людства не ведуть до цілі, хіба

осмішують його. Для унагляднення тої вселюдської комедії оповідає Азазель Мойсеєви казку про сліпого гіганта, що велів сміхунчикови Оріонові вести себе до сонця.

Від глузovania із стремління одиниці переходить Азазель до глузovania над змаганнями цілого людства. Він заперечує можливість здійснення людських бажань і мрій, учить про безхосенність всякої боротьби в життю, відбирає чоловікові свободу волі та робить її сліпо-залежною від законів вселенної. Монотеїзмови Мойсея протиставить пантеїзм в найширшій значінню. Його надію на Єгову хоче викоринити наукою про фаталізм, намість ідеалізму вщиплює скептицизм, доцільність світа збиває теорією механізму. Азазель та його казка про сліпого гіганта та сміхунчика Оріона, се вислів духового банкруцтва сучасного людства. Сучасна задума над загадкою життя і світа, жажда пізнати тайну початку й кінця та зміркувати остаточну ціль та вартість самого життя родить почутє марноти всього. Ідеалізм в національнім життю стрічається не тільки з опортунізмом консервативної маси як своїм ворогом (Датан і Авирон), але і з вселюдським скептицизмом, що його висловом є Азазель. А сей є найтяжшим ворогом всяких національних змагань і головно на конфлікт між тими обома принципами звертає поет нашу увагу. Тяжко приходить ся здобувати кращу долю тому народови, що пробудив ся до життя що й тоді, як культура людства увійшла в фазу переситу й зневіри. Національний ентузіязм вяне в грудях що кращих одиниць під поди-

хом вселюдськдго песимізму. Богато їх відриває Азазель від народньої, громадянської праці і вони стають пропащі для свого суспільства. Конфлікт між національними почуваннями людини а скептичними міркованнями людського інтелекту, се провідна гадка поеми Франка. Поет дає нам синтезу свого власного життя. Він міг би сказати про себе словами Фавста: „Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust.“ Ум рвав ся в далекі простори людської думки, а серце прилягло всею силою до груди рідного народу. Мимоволі відчиняла ся пропасть поміж національним поетом-вождем а філософом-космополітом. Те, чого бажало серце, видавало ся умови марним і безцільним. Тяжко було погодити почування з вислідом інтелектуальної аналізи. „Das Ewige regt sich fort in Allem“ говорить Гете, прихилиючись до пантеїстичного світогляду Спіноци. Франковий Азазель учить Мойсея бачити божеську силу й владсть не на небі, але у всіх ествах і річах, які самі собою кермують. Єгова се тільки фантом, подумане уявою понятє, якому не відповідає ніяка дійсність, а як таке не в силі воно навіть найменшого пилку повернути в неістнованє (Nichts kann zu Grunde gehen — Goethe: Vermächtnis). Від пантеїзму легкий перехід до скептицизму. Бо коли все, що існує, є тільки ріжноманітною формою субстанції-бога, а все, що дієть ся, є тільки конечним наслідком причини-бога в самім собі, то всі заходи людини коло поправи того, що є і що дієть ся, являють ся безцільними. Ми мусимо перестати вірити в свої сили і здій-

снимість наших бажань, а погодити ся з механічною конечністю кожного розвитку і повстання. Азазель уміє вельми зручно і дотепно витягнути з пантеїстичних залогень усі того рода можливі консеквенції і примінити їх до змагань одиниці, народу й людства. Пантеїзм послужив йому знаменито для умотивованя його цинізму. Під впливом тих мірковань паде в очах Мойсея авторітет Єгови, се б то — скажім по новочасному — він тратить свою віру в здійснимість ідеї відзисканя народом вітчизни (свободи). Єгова, се-ж символ віри, крітерія добра і зла, правди й неправди. Хто втратить свою віру в щось, тратить рівночасно й мірило добра і зла, яке з його вірою лучить ся. Мойсей по своїй розмові з Азазелем не знає вже, що добре а що зле, і сумніваєть ся, чи його сороклітня праця була для народа добра. Так і поет, вгрибуючись в філософічні питання, тратить під собою той твердий ґрунт, на якому могла постановитись його віра у відродженє його народу. Поема „Мойсей“, се вислідна його сумнівів, вагань і мірковань в боротьбі почувань з думками.

Азазель, репрезентант демонічної сили людського інтелекту, що позбавлює жите краси й своїм холодом вбиває всякі ідейні пориви людини, почуває себе під кінець своєї розмови з Мойсеєм вже на стільки певним свого успіху, що не вагаєть ся відкрити своє правдиве обличє і поглузувати з молитви пророка на шпилі гори. Єгову, до котрого Мойсей

так горячо весь день молив ся, порівнує він з піною в ріці.

„А ти молиш ся! Бідне дитя!
Де твій розум, де сила?
Ти-ж хапаєш ся піну благать,
Щоб ріку зупинила“.

Мойсей, якому ставало спершу від мови Азазеля любо та свіжо, зміркував тепер, хто його лікарем. Щось душне тягло із слів невидимої „матери“ і лячно ставало, „немов в ніч без світла дитині“. Він жажнув ся, підволік ся з землі та промовив:

„Ти не мати! О, ти Азазель,
Темний демон одчаю.
„Відступись!
„Я не вірю тобі! Ти брехун,
Хоч ти будь і безсмертним“.

Ще стільки відпірної сили найшов Мойсей в собі, щоби відтрнути від себе грізного товариша. Та се був останній, ясний момент його в боротьбі з хитрим демоном. Шлях, на який Азазель хотів завернути пророка, вів у духову пустиню, де нема ніякої любови й волі до праці, ніяких красших прямовань ані ідеалів, де мертво й душно, а моральна смерть людини неминуча. Для тої ціли бажав би Азазель за всяку ціну перетяти духову лучність поміж Мойсеєм а Єговою. Віра пророка в висшу волю являєть ся йому одинокою перепорою. Тому він ставить себе на прометеевих котурнах і навіязуючи до своїх поперед-

ніх думок проголошує Єгову безсильним вивтвором уяви чоловіка, понятєм, якого сила рівнаєть ся піні на бистрій струї ріки. Прометей уважав також богів безсильними ествами, зависимими від всемогучої судьби:

„Unendlich? Allmächtig!
Was könnt ihr?
Könnt ihr den weiten Raum
Des Himmels und der Erde
Mir ballen in meine Faust?“

(Goethe: „Prometheus“)

Азазель знова впевнює Мойсея, що Єгова не в силі спинити найменшого камінчика в лету, а найдрібнішого пилку не може повернути в неістнованє. Та як Прометей прямує до гарної мети, щоби видобути людий з під ярма зависимости їх від олімпійських богів, щоби були гідними себе як розумні ества, то Азазелем кермує зовсім инша думка. Він не бажє піднести чоловіка до висоти його гідности, а навпаки хоче понизити його, задумуючи придушити в ньому всі красші почування та змаганя. Мойсей прокинув ся, відгадуючи остаточну ціль заходів Азазеля — се прокинулось серце поета, жажнувши ся перед наслідками дослідів холодного, неспокоїного ума. Фільософія завела його за далеко, бо аж там, де вже не стає повітря.

III. Lux in tenebris. Мойсей і Єгова.

Азазель, прихоплений Мойсеєм на обманстві, не тратить ні на хвилю надії в перемогу. Він не перечить Мойсеєви, що відкрив в ній демона, але у своїй бистроумности пробує вжити ще іншого способу, значно певнішого від всіх попередніх. Як Мефістофель в Гетовім „Фавсті“, так і Азазель працює упійно й невтомно, Мефістофель хапається різних способів, щоби трюнути Фавста з його висоти на брудне дно життя. Він веде його у шинок між п'яниць, у чарівниці ясує йому постать прегарної Гелени, щоби розпалити його приспані похоти, а опісля кидає його в любовні обійми з невинною, простодушною дівчиною Гретою та стягає на його душу тяжку вину. Так само Азазель пробує раз, другий, а вже за третім разом сповняється його бажання.

Теоритичною наукою не вдалося Азазелеви переконати Мойсея о безумстві його діла і бажань. Хитро придумані приміри та докази на безсилність Єгови та безхосенність людських заходів для добра загально не змогли вплинути некористно на світогляд Мойсея, бо їм противилося ціле його істове, яке горіло любов'ю до бідного народу. Хоча думки його стали під впливом софістичних висновків Азазеля блукати, однак душа так повна була любові, що годі було покинути нараз

„ждати і бажати“ і відчужити себе всіх тих надій, прив'язуваних до будучности народу, які виповняли весь духовний зміст його життя, для яких він так багато страждав і трудився. Азазель помилявся, коли числив на себе, що викладом тим викличе подив для мудроти своєї. В душі пророка родився радше страх перед вислідами рахунків бистроумного демона. Душа не приймала інстинктивно того, що являлося вельми грізним для її істотності. Наука Азазеля нівечила всі його любові, мрії, горячі почування, без яких безвартне життя. Так Азазелеви не лишилося нічого, як на ново приступати до розпочатого діла та з іншого боку. Ходило тепер о те, щоб протверезити пророка в його почуваннях та тривких і рожевих надіях супроти дорогого йому народу і тим спонукати його до капітуляції. Як речник велимудрости знає він теж і будучність світа і народів. Він ясує проте Мойсеєви сумну та дуже нещасну долю Гебреїв і відразу нищить пошану пророка зглядом Єгови. Тільки на точці народу вдалося Азазелеви привести Мойсея до розчарування, бо народ свій любить він над усе в світі і кривда народу є в силі пірвати його до боротьби з самим Єговою. Азазель понехав переконувати Мойсея розумом, він промовляє тепер до нього наглядними образами, які малюють будучність гебрейського народу.

Увесь захід заблис огнем. Перед очима Мойсея станула обітована Єговою Палестина; бідна, вузка і мала країна, без шляхів і проходу до моря. Але Мойсей ще тим не зля-

кав ся і тому демон відкриває мерщій ще страшніший образ — будучність гебрейського народу. Кровю заливаючись здобувають Гебреї пядь за пядню обіцяної країни. Ще не встигли розжити ся, а вже йдуть асирійські та вавлонські полки та несуть їм руїну, загладу. Червоніють в крові поля, труп на трупі усюди. Храм Єгови горить, тисячі скованих йде у неволю. Самітно ридає Єремія над руїнами Єрусалима. Минають століття. Горстка Гебреїв вертає з неволі, заводить нове хазяйство і росте в народ, який горче ся трі-возно вколо свого храму. Деінде йдуть всесвітні бурі, царства встають і падають, тільки Гебреї живуть далі своїм патріархальним житєм і релігійну ненависть до інших племен скривають у своїй груді. Нараз загомоніла земля під ногами римських легіонів. Тисячі озброєних Римлян толоче юдейські поля і змиває свої мечі в юдейській крові. Недобитки пливуть у неволю мов ріки, храм Єгови горить опять, сотки мруть на хрестах а сотки з голоду.

Азazel зясував Мойсеєви саме той рай, який обіцяв Єгова Гебреям. Щоб наблизити їх до того раю, підняв ся Мойсей свого проводу та вивів їх усіх з Єгипту. Ідея повороту до обітованого, рідного краю була йому провідною зіркою на протязі його сороклітньої, невсипущої праці. Бажав ушасливити свій бездольний народ, що дізнав тільки горя й наруги в неволі. Та ось те щастє, якому на зустріч йшли лихо прочуваючі, зневірєні Гебреї! В його душі коїло ся щось незвичай-

ного; чудовий храм його сподівань основаних на вірі в Єгову розсипав ся в камінчики та трісочки. Мов засуд смерті звучали Азazelєві, глумливі слова:

„Се той рай, що жде племя твоє
У обіцяннєм краю!
Ти для нього трудив ся! Скажи,
Було за що трудить ся?
Щоб наблизив ся він, може ще
Схочеш палко молити ся?“

Розпучливо схилив голову Мойсей. Думки про сумне будуще народу ворушили в груді невимовний біль:

І упав він лицем до землі:
„Одурив нас Єгова!“

„I krzyknę, żeś ty nie ojcem świata ale.....
sądem!“ — кличе зневірєний Конрад в Імпро-візації Міцкевича а чорт підшептує йому се останнє слово. Біль ізза недолі рідного народу робить героїв зневажниками Бога. Мойсей оглянувши будучність свого племені стає на прог з Єговою. Азazel покінчив тим удачно своє діло; його голос вмовкає, тільки сміх його диявольський ще луною несеть ся. Вся природа задріжала, як пророк виголошував свої зневажливі слова. Саме в тій хвилі моргнула лискавка із хмари, що наближала ся від довшого часу, і почув ся лоскіт грому серед скель Либанову.

— — — — —
Мойсей і Азazel, се два екстрєми душі поета. Льюїка і інтуїція, старечий скептицизм

і молодечий запал, холодний розум і горячі почування, філософія і поезія спорять з собою і спричиняють в душі неустанне хвилюванє. Від того часу, як проминула бурлива молодість, призначена на боротьбу з темнотою юрби і поет став вести більш самотнє, глибше житє, починають ся його Фавстові переживаня. Охота зрозуміти суть річий і світа та пізнати ціль людського стремління веде його під ворота Азазелевого царства. Та тут стає поетови лячно, бо він бачить, куди ведуть стежки його філософії. „Ти не мати, а темний демон одчаю!“ кличе поет в сторону філософа, що живе разом з ним в одній груді. і один другому являєть ся небезпекою смерти. Поет хоче остати ся при народї, з ним разом бороти ся і страждати; думки рвугь ся збагнути принципіальні основи житя одиниці, народу, світа. Образи, які відслонює Азазель Мойсееви, се на ділі роздумованя поета над тим, чи можливе воно, щоб його вбогий, серед грабіжних і сильних сусідів живучий, народ діждав ся кращої долї. В уяві привиджують ся йому криваві сцени будучого часу. Історія не знає прецінь милосердя або справедливости. Сильнійший панує над слабшим. Народ без оружа, без гону до підбоїв, мусить попасти в неволю сильнійшого. Яке-ж тут мріти про політичну самостійність народу, в якого нема нічого, що-б оправдувало такі надії? Здаєть ся поетови, що обдурили його власні почування і бажаня а віра його в здійснимість ідеї є безосновна. „Одурив нас Єгова!“ звучить те саме в устах Мойсея. Та

дух поета лине із темряви злосаших думок до ясных промінїв сонця.

— — — — —

Упадок Мойсея творить вершєк, а рівночасно зворот драматичної акції в поемі. В обох останніх піснях XIX і XX лагодить поет змальований конфлікт, розв'язує начеркнену проблему. Діє ся се в третій се-б то останній частині поеми. Противенства вирівнують ся. По розумній застанові переконуєть ся Мойсей, що Азазелеві пророцтва не є так вельми страшні, як се йому під сбухом перших вражінь являло ся. Дух його виходить з боротьби цілим і сильним, яким був попереду. Юрба знова наvertsєть ся на путь, якою вів її Мойсей. Гебреї відчули болючо, що втратили в Мойсеї, як його серед них не стало.

Після критичного моменту, як Мойсей тронутий видом народнього горя виповів свою службу Єгови, помічаємо в акції малу артистичну павзу. Поет відвертає на хвилю увагу читача від постати Мойсея, що в своїм одчаю кинув ся лицем до землі, а велить глядіти на пестрий малюнок природи, яка задріжала в своїх основах, почувши зневагу Єгови. Чорна хмара заступила небо, люто заморгали лискавки та гуркнув грім. Завили дикі вітри і злупотїв дощ. Небаром стало стихати, задзюрчали води, повіяв легіт, а в його шепотї почув Мойсей мову Єгови. Малюнок ось той має подвійне, артистичне завданє. Він служить поетови як средство для поетичного змальованя появи Єгови а рівночасно єсть він рефлексом душевних подій пророка.

При помочи зовнішніх подій в природі суггерує поет читачеві те, що творило ся тоді в душі Мойсея, як стояв під сильним вражієм сумних образів Азазеля. В його груди спершу ридала розпука і вило люте горе; безцільність життя ставала йому чорною хмарою перед очима. Незабаром одначе втихомирило ся і злагідніло; десть з темних закутин стала виринати веселка давньої віри і надії. Єгова, що з леготом до нього приходить, се символ тої божеської сили в людині, що її навіть в найтяжших хвилях втихомирює, підносить і новою надією лічить та тішить. Від неї молодніє старець, усміхаєть ся недужий, відроджуєть ся також той, що зовсім зневірив ся і попав в розпуку. Таким робом піднімаєть ся і Франковий Мойсей.

Єгова лагодить і успокоює біль пророка, відчиняє зневіреному новий, осяйний виднокруг а словам демона відтинає їх затроєне вістрі:

„Вбогий край ваш, вузький і тісний
І багатством не блиска?
А забув що тісна і вузка
І найбільших колиска.
Прийде час, з неї виведу вас
На підбої і труди,
Так як мати дитину в свій час
Відлучає від груди.
Тут на полі скупім і худім,
Наче терен на ріни
Виростайте ціпкі і тверді
До великої зміни“.

Плодюча земля, земні скарби, гріш і житеві вигоди ведуть до загуби скарбів духа, викликають в душі незаспокоєну спрагу, яка ненаситних Гебреїв томити-ме і водити-ме голодних, жадних золота з краю світа до краю як свідків, що лиш духа кормильці здобувають собі вітчину. Гебреї не осягнуть скоро обітованої їм Єговою вітчини; в погоні за золотом та іншими скарбами землі розвіють ся вони по світу. Від придбаних скарбів підуть турботи і смутки, серед яких не стане часу на корм та працю духа.

„Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить,
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духа загубить.“

Блуканина їх так довго треватиме, доки не зрозуміють і побачуть, де лежить їх обітований край та що се таке їх будуча вітчина — Палестина. Царство їх будуче не земне, а духове:

„Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Будь проводир незрячий.
Ось де вам вітчина осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький задаток її
Вам отся Палестина.“

Палестина, се не конкретне зображене чогось матеряльного, а понятє ідеалу, мети

найкращих духових стремлінь чоловіка. За тим ідеалом повинен тужити народ, щоб шукавши його став паном земного круга. Се ідея Франкового твору, величний виднокруг, який хотів би поет на докінченню своєї діяльності передати своєму народові. „Хто духа накормить у вас, той зіллеться зо мною“ — говорить Єгова до свого пророка. В словах тих звучить зазив поета до будучих провідників, як і куди годить ся їм вести народ, щоб їх труди не були даремні а для народа безкористні та шкідливі.

Мойсей зневірив ся і відпав від Єгови, бо тіснозоре було його поняття щастя і гаразду народа. Він бажав бачити в нього матеріальний добробут і земське вдоволене. Тому пророцькі образи Азазеля наповняли його таким ляком. Єгова повертає його зір до висої, блистячої мети, якої досяжність независима від кількості овець, кіз, наші для них, від придбаного золота. Що йно в розмові з Єговою зрозумів пророк, на чім основується післаництво його поміж народами вибраного народа — поміж багатими, сильними народами бідного, страждаючого народа. Мойсеєви стало ясним, що не те є тим обітованим краєм, що йому зясував Азазель і задля того саме нема йому чого лякати ся. Народ мусить для здобуття духових скарбів принести в жертву своє земське добро та щасте. Ідеал досконалости народнього духа, який світив півсвідомим вогником через сорок літ в груди пророка і закріплював його до самопосвяти, а опісля під впливом Азазеля на якийсь час при-

темнив ся, засіяв на ново, а се вже своїм повним, чарівним блиском. Обновленою душею, впевнений про хосенність своєї дотеперішньої праці та про красу-велич свого завдання лине він з мрачних низин до тих висот, на яких стояв передтим. Тільки Єгова не дав йому діждати ся хвилі здійснення великої мрії, здобуття вітчизни, через те, що він усумнів ся був в здійсненість її. Мойсей побачив обітовану країну в своїй віщій душі, одначе з волі Єгови не судило ся йому вступити до неї.

„Тут і кости зотліють твої
На взірць і для страху
Всім, що рвуть ся весь вік до мети
І вмирають на шляху!“

В пісні XIX обновляється душа пророка, а в пісні XX прокидається із остоупіня хвилявого гебрейський народ. Нечайний підєм гебрейського духа малює і мотивує поет мистецьким ладом. Безмежна туга лягла на душі Гебреїв по відході пророка. Його постать на скелі Либанону тривожила їх цілий день та ніч. А як скоро світ побачили, що нема вже там пророка, то було те „нема“ мов холодний жах смерти.

„Чули всі: шезло те, без чого
Жити ніхто з них не годний . . .
Те незриме, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм змисл життєвий,
Просвітляло і гріло“.

Бліді споглядали одні другим у лиця
мов убійці, що вбили найдорожшу людину.
І в сю мить зривається лїнива юрба немов
вітхнена до дальшого походу здійснити про-
роцтво Мойсея. Похід веде Єгошуа, князь ко-
нюхів, а за ним парубоцтво.

„Всіх їх гонить безіменний страх,
Невідомий перст божий,
Голод духа і жах самоти
І безодні старої“.

Народ встає до бою, до діла:

„Ще момент — і Єгошуа крик
Гирл сто тисяч повторить
Із номадів лїнивих ся мить
Люд героїв сотворить.“

Грімким, бадьорим акордом, що звучно
ллється з груди поета, кінчить ся поема. По-
хід, бій, вітхнене діло веде народ до найкра-
щої з усіх мети.

„Через гори полинуть як птах,
Йордан в бризьки розкроплять,
Єрихонські мури мов лїд
Звуком трубним розтоплять“.

Свої власні душевні переживання змалював
поет в поемі „Мойсей“ — свої власні думки,
почування і змагання. Твір сей єсть самою есен-
цією його життя, мистецьким завершенем його
поетичної творчости. Крізь усі фази розвитку
свого духа веде Франко читача, малює свої

сумніви, вагання і одчай, з драматичною жи-
востю виводить розлад та боротьбу двох про-
тивних сил у самім собі. Пристрасна любов
до рідного народу шукає собі тривких основ у
інтелекту, а як там їх не находить, заворушує
цілим еством поета, веде його у спір з ма-
ксімою його дотеперішнього життя і відбирає
рівновагу духа. Та як схвильовані води вспо-
коюються небаром і набирають ся пречисто-
го, хрустального вигляду, так і душа поета
вколихується і переходить в стан діточої
щасливости, бо велика любов до народу пливе
з невичерпаних жерел. Ідеал національного
воскресення виринає із каламутних хвиль на
ясні води, стає ще кращим та принагіднішим,
бо суть його увільняється від всього, що не
має висшого, духового значіння. Поглиблюючи
і поширюючи свій виднокруг бажав би поет
передати його чистим і гарним як спадщину
свому народови. В історії людства однаково
безвартним являється всякий народ, що не
сотворив нічого кращого над матеріяльні здо-
бутки без огляду на те, чи єсть він політич-
ним велитом чи рабом у своїх сусідів. Матері-
яльна культура, скоро ставить ся метою на-
ціональних стремлїнь, засуджує духа в наро-
ді на смерть. Тоді і політична незалежність
без хісна, бо одна неволя переходить в иншу.
Суспільство перетворюється в рабів своїх
матеріяльних здобутків. Се провідна, золота
нитка в творчости і самім житю поета. Не-
втомно мов титан, з посвяченем та самовід-
реченем працює ціле життя, щоб накормити
духа в народі та наблизити його до меж

Палестини, тої осяйної, блистячої та безграничної країни. Зрікаючись сам для тої великої мети розкоший та вигод життя, мусів незлюбити яркі прояви опортунізму у свого суспільства і стати ся його суворим судією-критиком. А як такий проймав холодом своє суспільство, яке почувало якийсь таємний жах перед величною, незломною постаттю його, як Гебреї перед Мойсеєм.

IV. „Мойсей“ як твір штуки.

„Мойсей“ як поема стоїть одинокою в нашій літературі. Вона мусить здобути собі у ній своє первостепенне місце. З огляду на глибоку вселюдську проблему, на тонкість в переведенню психологічної аналізи, з огляду на живість поетичного мальовання годить ся зачислити її до тих творів, на яких можуть образовати ся покоління. „Мойсей“ як лектура може мати чи мале дидактичне та виховуюче значінє. Твір надаєть ся до подрібної аналізи та пізнання артистичних чинників поетичної творчости а з ідейного боку мож його рівняти з найкращими творами всесвітної літератури.

Поет уміє бути передовсім поетом. Несхопні прояви душі, нереальні понятя, абстрактні думки, які творять суть поеми, виступають в поетичнім, змисловім одягу. Те, чого думаючий ум не бачить і не в силі собі конкретно зобразити, переміняєть ся в живій уяві поета в краску, звук, образ. „Die wahre Kunst — говорить Геббель — ist die realisierte Philosophie, wie die Welt die realisierte Idee“. Артист думає формами, як філософ понятями. Плиткою являєть ся штука, яка зображує, а не містить в собі чогось глибшого. У Франка переливають ся тільки пережиті думки у відповідні, поетичні форми і зацля того находимо в його поемі крім зовні-

шнього змісту (Inhalt) ще й внутрішній, глибший зміст (Gehalt). Суб'єктивний світ думок і почувань поета перетворюється в об'єктивний світ реальних, живих постатей і образів. Поетична уява переносить усе невидиме, несхопне із душі творця на зовні і дає йому свій поетичний вигляд, своє жите, яке держить уяву читача в неустаннім напруженні. В постаті Азазеля і Єгови малює поет дві внутрішні розбіжні сили людської душі. Казка про падучий камінець або про сліпого Оріона унагляднює поетично філософічний світогляд Мойсеевого товариша. Де єство якоїсь річі не дається схопити, малює поет його наслідки. Після того, як великий жах захопив душі Гебреїв на вид Мойсея, молючого ся на одним із шпилів Либанону, оцінюємо велич його постаті і силу його духового впливу та значіння, яке мав серед Гебреїв.

Реальним підкладом та рамкою поеми єсть гарно виведена сценерія. Природа Моавської пустині, то дика і грізна, то сонна і мертва, надає живого, оригінального кольориту поемі. Вона лучить ся тісно з психологічною акцією і через те набирається подекуди символістичного значіння. Природа має тут крім свого декоративного призначення ще інше, вище завдання — унагляднювати чисто душевні переживання.

Природа зляла ся з душею в одне єство. Сонце сходить, проміннями коле-прошибає темряву ночі, гори купаються в рожевому світлі, а в міру, як воно підіймається,

ся, щезають пестро грізючі краски і настає нестерпна спека. Сонце знижається, тоне за гори, а нічна змора огортає степ (XV). Нечаче в зеркалі води відбивається ся в тім образі душа пророка, що станув на високій горі і благав в Єгови відповіди, розради. Від рожевої надії переходить його душа в стан омління, розчаровання і зневіри, бо Єгова не давав ніякої відповіди. Та тісна артистична сполука природи з душею дає творови чимало поетичної принади.

Особи змальовані ясно, живо і складно. Головне місце займає Мойсей, великий розумом, сильний пророцьким словом, велит своїм ідейним духом. Десятки літ був енергічним керманичем народу, картаючим батьком і вірним, щиро привязаним дитячем його. Грізний в гнівнім заналі, ніжний і лагідний в любови. Житє своє посвятив народови; з ним разом яснів і страждав, кривди і злидні Гебреїв найбільш боліли його. Думками заглиблений в народі забажав з рабів зробити народ і вивести його на кращий шлях. Невтомний в трудах і ділах, пристрасний в почуваннях, нестримний в змаганнях своїх до задуманої мети, стається він инколи під впливом хвилевого душевного настрою ніжним, безсильним, самотнім, задуманим у самім собі. Єгова його творець, керманич і приятель; з дїточою слухняністю і любов'ю відносить ся він до нього як батька-опікуна гебрейського народу. В ньому бачить заповруку кращої долі Гебреїв. Та з хвилиною, як віра його в ту заповруку слабне і нидіє, не

знає він ніяких святощів. Він забуває тоді на свої обов'язки супроти нього і не боїть ся сказати йому важке, гірке слово. Любов народа сильніша в нього від любови самого Бога. Вона ідеально чиста, безкористна і повна самовідречення. Почуте те наповняє його серце нетаєною гордістю навіть супроти Єгови. Старець він літами та зовнішнім виглядом, однак в груди ще багато мужеського гарту та запалу, а серце ще молоде, незів'яле. Віком він найстарший, але духом наймолодший серед Гебреїв. Все, що величне, гарне, захоплює ціле його єство. В товаристві дїтвора йому любійше, як серед гебрейських непокірних мужів. Любов його до народу пристрасна, але без засліплення. Він бачить не тільки духову красу, але і хиби Гебреїв і їх не вкриває, а суворо ганить і безоглядно осуджує. Та бувають і такі хвили, де любов та безмежна; мов мати дитину голубить він в душі свій народ, не зважаючи на хиби його. Гебрейський народ являєть ся йому його рідною дитиною, яку він сам виховав собі, працюючи серед нього весь свій вік. Для народа того готовий він жертвувати жите і честь, зносити наруги і догану.

Малими являють ся побіч Мойсея гебрейські мужі, що бездільно час проводять в наметах. Тільки в них думки, що про їду на завтрашній день. Бездушні, лїнівi бувають вони грізними та їдкими, як заведуть ся в своїх низьких бажаннях. По боці Мойсея світ ідеї, кращих змагань людини, Гебреями кермує єгоїзм та брутальна сила. Провід між

ними ведуть Датан і Авірон, які характерами взаїмно доповнюють ся. Авірон, се дотепний глузун, мистець в іронії, а Датан суворий, грізний дух, що прямо безчестить, обвинює і на кару смерти засуджує. Разом творять вони гумористичний і суворо-грізний бік психології темної юрби.

По середині тих двох протилежних світів, між Мойсеєм а юрбою, стоїть гебрейська молодіж. Вона кормить ся жадно науками народного пророка, що відбивають ся о застенілі серця старших Гебреїв. Вона приймає їх з пошаною, росте ними і з сльозами в очах прашає прогнаного пророка. Її чисті ще душі уміють відчуту красу — велич проповідованої Мойсеєм ідеї. Вона реалізує її і розпочинає похід народа з Моавської пустині в сторону межів Палестини.

По одному боці Мойсей з своїм народом, по другому безсмертний Азазель, принцип заперечування, демон вселюдської зневіри, холодний інтелект, що стримує людство в глянду за незримими ідеалами. Апатія і опортунізм юрби проганяє Мойсея. Азазель іде далі, він втинає духови пророка його крила. Поет виводить його демоном так, як се він живе в уяві орієнтальних жителів пустині. В нього нема видимої постати, є тільки людський голос. По мертвій пустині, серед саїтних гір і піль вештаєть ся він і спокушує праведних людей та зводить їх на хибні дороги. Франко робить його речником людської велемудрости, яка не знає в світі добра і зла, закидує усі етичні цінности, а все, що дієть ся

пояснює механічною конечністю, що єсть причиною сама для себе. Азазель стає проте проповідником безсильности людської волі, безцільности людських стремлінь, він викликає сумніви в людині і ширить зневіру та житеву апатію. Як мудрість знає він не тільки минувше... але і будуче. Він зове себе тому частиною творчої сили та знавцем всіх правд і тайн на рівні з Єговою. Він приписує собі жите вічне „понад всі часу й простору межі“. Сам Мойсей признає в ньому безсмертність, хочай не йме віри його словам. Він хитрий, бистроумний і невтомний у своїх заходах та трудах, як Гетовий Мефістофель. Тільки сей поводить ся як середньовічний рицар, гладкий але саркастичний жартун, а з Азазеля говорить грізний демон, що й сичить і регочеть ся як справдішній плід уяви східних, пустинних народів. Він береть ся напрасно до свого діла, а як те йому не вдасть ся, причаюєть ся мов гадина в піску на пустині, промовляє як рідна мати до зомлілого пророка, щоб підкрасти ся як найблизше до його серця і тим певнійше його зранити.

Як противенство до Азазеля являєть ся Єгова. Там тільки розум, тут розум і серце; там зло, тут добро. Азазель відбирає людині щастє, Єгова вертає йому його в обновленій формі. Демон ненавидить світ та людей, Єгова єсть для них добродушним батьком опікуном а як такий нагадує Бога в Гетовім „Фавсті“ або в середньовічних драмах. Він розуміє хиби та блукання людей і задля їх на дітий своїх не сердить ся. „Es irrt der Mensch, so-

lang er strebt“ оправдує Гетовий Бог свого Фавста перед Мефістофелем. На його думку блуканє чоловіка є добре, бо зло веде найскорійше до пізнання правди. Він відступає тому радо Фавста на якийсь протяг часу чортови. І в поемі Франка не спинює Єгова демона в його роботі; він мовчить на молитви пророка і жде, доки сей не змірить як слід всеї пропасти, в яку завела його Азазелева наука. Малюючи постать Єгови пішов поет слідами своїх попередників у всесвітній літературі і наблизив її зовсім до постати чоловіка. Зайвою тільки являєть ся десята строфа (піснь XIX), що звучить як пародія.

Поема ділить ся на три головні части: 1. Конфлікт Мойсея з Гебреями, 2. Його духова боротьба з Азазелем, 3. Поява Єгови і відродженє. Перша частина оснований ся на зовнішній дії, друга знова на чисто психологічній. Дві останні пісні дають розвязку обох конфліктів Мойсея (з народом та власними сумнівами) і піднесенем, надійним тоном завершують начеркнену трагедію. Одначе можна би ще спорити про те, чи поетови вдало ся вповні поладнати те, що зруйнував Азазель. Єгова промовчує криваві сцени з гебрейської будучности, які може найбільш затрівжили і зломили пророка. Питанє, на-що і за-що стріне Гебреїв така жестока доля, лишає поет майже без відповіді. Через те годі читачеві в останній пісні вповні піднести ся духом враз з поетом і вірити, що „підуть вони в безвість віків простувать в ході духови шлях.“ Крім сього моменту помічаємо в ком-

позиції твору ще одну нерівність. За широко в порівнянні до цілоти випала казка про дерева, як то вони вибирали короля між собою. В наслідок того заняла перша частина за багато простору в поемі, а сама акція спинилася. Впрочім нема нічого зайвого; все лучить ся з головною дією, яка поступає з драматичною силою вперед, а декуди звільняє свій хід, щоб дати читачеві хвилю відпочинку (пісня XI).

Поміж поодинокими малюнками відзначається красою образ вечірньої, пустинної ідилії в пісні III. Сонце ховається за далекі гори Либанон. По степу віє вечірня прохолода. В шатрах починається рух. Жінки йдуть із збанками на головах до жерел та щоб дойти ягниці. Дітвора грає по голім степу. „Де-де чути квиліне з шатра або регіт дівочий; там хтось пісню заводить сумну, наче степ у темі ночей“. Батьки і діти виходять з наметів і трівожно поводять очима скрізь по виднокрузі, „чи не видно ворожих їздців де за жовтим туманом, чи не котить де південний біс пісковим гураганом“. Ось образ вечірнього настрою і життя в пустині... Нудьга і сум пісні, щастє та радість молоді, жах смерті у старших, ідилія і трагедія зливаються в гармонійну цілість.

Будова твору ядерна і природна. Дія починається вечером і триває ніч, день та ще одну ніч. Демон являється в ночі. Метрична форма одностайна. Девятискладові стрічки неримовані переплітаються з семискладовими звучно римованими. Форма пригожа для оповідання. Не беру ся

розсліджувати походження мотиву — се вже річ екзактної критики. Я хотів у своїй студії проаналізувати тільки психологічний і естетичний бік поеми, що ґрунтується на вселюдській проблемі і являється найглибшим твором в українській літературі по нинішній день.

Мій ідеал

Купонная книга № 1
Культурному
25/9 1917

40 52/357